

การพัฒนาภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ไทย

Leadership Development of Sangha Thailand

ดร.ธงชัย ลิงอุตม

รองผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์เลย

บทนำ

ภาวะผู้นำ มีความหมายครอบคลุมในมิติที่กว้างขวางและหลากหลายกว่าเรื่องความกล้าหาญ และการตัดสินใจ การเป็นผู้นำต้องมีความสามารถในการนำ ผลักดัน และสั่งการให้กิจกรรมทุกอย่างดำเนินไปตามเป้าหมาย การบรรลุเป้าหมายและครองที่ถูกต้อง ซึ่งต้องประกอบด้วย ความกล้าหาญ ความสามารถในการโน้มน้าวใจ และจังหวะเวลาในการตัดสินใจ เป็นกระบวนการของการที่มีอิทธิพลเหนือกลุ่ม เพื่อการกำหนดเป้าหมายและการบรรลุเป้าหมายของกลุ่ม^๑ โดยใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในหมู่คณะ เพื่อความสมหวังตามเป้าหมายหรือจุดประสงค์ร่วมกัน ที่ทำให้เกิดความรัก ความสามัคคี ความร่วมมือกันในกิจกรรมต่าง ๆ รวมถึงการมีเทคนิคในการบริหาร มีคุณลักษณะที่ดี และใช้ภาวะผู้นำที่พึงประสงค์ย่อมสามารถกระตุ้นแรงจูงใจให้บุคคลในหน่วยงานได้^๒ และเป็นความสามารถในการจัดการให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม คอยทำงานร่วมกับกลุ่ม และยังหมายถึงอำนาจหน้าที่ที่ติดมากับตำแหน่งผู้ใต้บังคับบัญชาด้วย จะมีค่าเมื่อผู้ใต้บังคับบัญชาเคารพและเชื่อถือในตัวผู้บังคับบัญชา ถือเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวผู้นำโดยตรงที่จะใช้ความสามารถและใช้อิทธิพลเหนือกว่าผู้ตาม นำพาคณะปฏิบัติหน้าที่ให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

^๑ นงลักษณ์ สุทธิวัฒน์พันธ์, พัฒนาศิลปะผู้นำและนักบริหาร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๒.

^๒ เอกชัย กี่สุขพันธ์, การบริหารทักษะและการปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๘.

ภาวะผู้นำในทัศนะของพระพุทธศาสนา

ภาวะผู้นำ คือคุณสมบัติ เช่น สติ ปัญญา ความดีงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากันไปสู่จุดมุ่งหมายที่ดีงามในอัครัญญสูตร โดยกล่าวถึงความเป็นอยู่ของสังคมนุชนที่มาอยู่ร่วมกัน เป็นสังคมที่สงบสุข ไม่มีการแก่งแย่งเอาไรต์เอาเปรียบซึ่งกันและกัน เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ แต่ต่อมามีความขัดแย้งเนื่องจากมีการกระทำความชั่ว มีการลักขโมยของบุคคลในสังคม ในขั้นแรกจะเป็นการกล่าวตักเตือนกันเอง แต่เมื่อมีการประพฤติซ้ำอีก จึงมีการลงโทษแก่ผู้กระทำ ผู้ที่จะลงโทษหรือกล่าวตักเตือนได้จะต้องเป็นหัวหน้าหรือผู้นำที่มีอิทธิพลให้เกิดการยอมรับจากสังคมและยอมรับคำตัดสินการให้คุณและโทษตลอดจนให้ความไว้วางใจในคำตัดสินปัญหาต่างๆ ดังปรากฏข้อความว่าครั้งนั้น เหล่ามนุษย์ทั้งหลายจึงประชุมกัน ครั้นแล้ว ต่างก็ปรับทุกข์กันว่าการถือเอาสิ่งของของผู้อื่นไม่ได้ให้ จักได้ขึ้นเพราะความช่วยเหลือจากการกระทำเหล่าใด การกระทำเหล่านั้นจักเกิดขึ้นแก่พวกเรา อโยการะนั้นเรจักสมมติให้มนุษย์ที่มีศีลธรรมผู้หนึ่งเป็นผู้กล่าวโดยธรรม ให้เป็นผู้ติเตียนลงโทษโดยชอบธรรม ให้เป็นผู้ขับไล่บุคคลผู้ที่ควรถูกขับไล่ ส่วนพวกเราจักแข่งข้าวาสลีให้แก่ผู้นั้น ครั้นแล้วจึงแสวงหาบุคคลผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ มีศีลธรรม และคุณธรรมเป็นผู้นำ ส่วนพวกตนก็แบ่งข้าวาสลีให้แก่ผู้นั้น ภาวะผู้นำในที่นี้ จึงมีความหมายว่า เป็นความดีงามของบุคคลที่สามารถตัดสินปัญหาให้ความเป็นธรรมและเกิดประโยชน์สุขแก่สังคมโดยรวม

อีกประการหนึ่ง ประเภทภาวะผู้นำซึ่งพระพุทธเจ้าได้แสดงออกในคำตรัสเป็นบางครั้งคือพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ช่วยให้คนทั้งหลายได้ศึกษา เรียนรู้ หรือฝึกฝนตนเองจนกระทั่งเขาสามารถที่จะข้ามพ้นความทุกข์หรือปัญหาไปถึงจุดหมายได้ ข้อนี้หมายความว่า ผู้นำไม่ได้มาหยิบยื่นอะไรให้แก่ผู้อื่นโดยตรงแต่มาช่วยให้คนอื่นได้ฝึกตน ได้เรียนรู้ จนสามารถพึ่งตนเองได้และช่วยตนเองให้พ้นปัญหาไป หรือทำได้สำเร็จบรรลุจุดหมาย^๓ ฉะนั้นสามารถสรุปได้ว่า “ภาวะผู้นำ” หมายถึง คนที่มีอิทธิพลสามารถที่จะนำกลุ่มของตนให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม เป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มและสามารถทำให้คนในกลุ่มคล้อยตามพร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งหรือ

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคนพัฒนาประเทศ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๗- ๘.

คำแนะนำของบุคคลนั้น และการที่ผู้นำนั้นใช้ความรู้ ความสามารถ ใช้ศิลปวิธี ใช้สติปัญญา หรืออำนาจอิทธิพลต่างๆ ในการจูงใจผู้อื่นหรือชักนำพาผู้อื่นให้ร่วมปฏิบัติงานหรือร่วมกิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่ตั้งไว้ด้วยความเต็มใจ

ภาวะผู้นำคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาล

พระมหากัสสปะ^๔ ซึ่งเป็นผู้นำคณะสงฆ์ชำระพระธรรมวินัย พระมหากัสสปะซึ่งเดิมเป็นนักธุรกิจใหญ่ตัดสินใจออกบวชกับภริยาเพราะมองไม่เห็นประโยชน์จากการครองเรือน เจอกันครั้งแรกพระพุทธองค์ทรงถอดผ้าสังฆาฏิของพระองค์มอบให้เลย แล้วทรงรับผ้าสังฆาฏิของพระมหากัสสปะนั้นมาพาดบนป่าของพระองค์ หลังพุทธปรินิพพาน เกิดความเปลี่ยนแปลงในคณะสงฆ์ครั้งใหญ่ สังฆมณฑล เมื่อขาดพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งเป็นพระบรมศาสดาพระสงฆ์ก็แตกกัน ตอนนั้นทำท่าว่าจะแตกกันเป็นเสี่ยงๆ เพราะความคิดเห็นไม่ลงรอยกัน มีการกล่าวจ้วงจาบหยาบร้ายต่อพระพุทธองค์ว่า เสด็จปรินิพพานไปก็ดีแล้วที่นี้เราอยากจะทำอะไรก็จะได้ทำได้ จากนั้นเราสบายแล้ว อิสระภาพเกิดขึ้นแล้วมีภิกษุรูปหนึ่งพูดเช่นนี้ขึ้นท่ามกลางสงฆ์ พระมหากัสสปะปลงสังฆเวทว่าพระบรมศพยังไม่ทันได้ถวายพระเพลิงเลย ก็ยังมีพระภิกษุสงฆ์คิดกันถึงขนาดนี้ ทั้งเอาไว้อย่างนี้ สังฆมณฑลก็คงจะเกิดความขัดแย้งมากยิ่งขึ้น ในที่สุดพระมหากัสสปะจึงได้เป็นประธานในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ รวบรวมพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์ทั้งหมดแล้วจัดให้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่าพระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่า การมอบสังฆาฏิให้ครั้งเดียว แล้วเหตุการณ์นั้นเกิดในยุคต้นของพระองค์ แต่ผลลัพธ์ที่ตามมาก็คือ มีผลต่อเนื่องมาจนถึงหลังจากที่พระพุทธองค์ปรินิพพานไปแล้ว เหตุการณ์นี้สะท้อนว่า พระพุทธองค์ทรงมีวิสัยทัศน์ มองการณ์ไกลว่าในอนาคตคนๆ นี้จะช่วยให้ ผู้นำต้องรู้ว่าจะใช้ใคร^๕

^๔ ดูเทียบ วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕ {ที่มา : โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม : ๑๐ หน้า : ๑๗๔}

^๕ พระมหาวิมลชัย วชิรเมธี, ภาวะผู้นำจากเนลสัน มันเดลา ถึง โอบามาแห่งทำเนียบขาว, สถาบันวิมุตตยาลัย : เนื่องในโอกาสได้รับถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยมหาดใหญ่ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา วันที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๕๒

ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน

ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ไทยมีสองประเภท คือ ๑) ผู้นำที่อยู่บนหัวคน และ ๒) ผู้นำที่นั่งอยู่ในใจคน ผู้นำจะประสบความสำเร็จได้ต้องมีธรรมะประจำใจโดยธรรมะข้อหนึ่งที่เหมาะสำหรับผู้นำนำไปประยุกต์ใช้ก็คือ “นิวาตะ”^๖ ซึ่งหมายถึง ความอ่อนน้อมถ่อมตนควรมีหลักธรรมในการครองตน คือ หลักสัปปริสธรรม ๗ ส่วนหลักธรรมในครองคนนั้น คือ หลักพรหมวิหาร ๔ หลักสังคหวัตถุ ๔ และหลักกอคติ ๔ และสุดท้ายหลักธรรมในการครองงาน คือ หลักอิทธิบาท ๔ ส่วนการบริหารจัดการภายในวัดและโรงเรียนควรใช้หลักการบริหาร ๖ บ. โดยใช้ตามสภาพความจริง และใช้บริบทเดิมของวัดเป็นฐาน ในการบริหารจัดการหรือการทำภารกิจ ๖ อย่างให้สำเร็จหรือควรให้ความสำคัญ คือ บริเวณ บริวาร บริหาร บริการ บริกรรมกิจ และบริกรรมภาวนา^๗ หากภาวะผู้นำ (Leadership) คือ การชักพาให้คนอื่นเคลื่อนไหวหรือกระทำการในทิศทางที่ผู้นำกำหนดเป้าหมายไว้ ผู้วิจัยในฐานะที่เป็นผู้บริหารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย ได้สนองกิจการคณะสงฆ์จังหวัดเลยและคณะสงฆ์ภาค ๘ มาเป็นเวลากว่า ๑๐ ปี แต่ด้วยบริบทสังคมที่เปลี่ยนไปโดยเฉพาะการเตรียมพร้อมที่จะเข้าสู่สังคมเศรษฐกิจอาเซียน จึงเกิดคำถามว่า ๑) คุณลักษณะของผู้นำที่ดี หรือ ผู้นำที่เหมาะสมของพระสังฆาธิการผู้ทำหน้าที่ปกครองในสังกัดคณะสงฆ์ภาค ๘ จะต้องมีความรู้หรือมีแนวทางในการพัฒนาหรือปรับตัวเช่นไรจึงจะมีความเหมาะสมสอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมใหม่ที่จะเกิดขึ้น ๒) จะยังประโยชน์สูงสุดให้เกิดขึ้นในขณะที่เป็นผู้นำองค์กรสงฆ์หรือสถาบันสงฆ์ด้วยวิธีการใด และ ๓) จะเป็นผู้ที่มีส่วนขับเคลื่อน หรือนำพามาซึ่งความเจริญและความผาสุกให้กับองค์กรคณะสงฆ์ได้

^๖ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๒๖-๒๗.

^๗ ธงชัย ลิงอุดม, **บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาการศึกษา : กรณีศึกษาพระพุทธิรังษี, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย, ๒๕๕๘), หน้า ๔๗ - ๕๐.

แนวทางและหรือวิธีการส่งเสริม/พัฒนาภาวะผู้นำของคณะสงฆ์

แนวทางและหรือวิธีการส่งเสริม/พัฒนาภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ ควรสร้างภาวะผู้นำทางปัญญาของสังฆมใน ๓ ประการคือ ๑) ศีลธรรม จริยธรรม ๒) สังคมพหุวัฒนธรรม และ ๓) เทคโนโลยีสารสนเทศ เพราะพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณของสังฆม ต้องยึดมั่นในศีลธรรมจริยธรรม โดยการปฏิบัติเป็นแบบอย่าง และมีหน้าที่ในการแนะนำ สังสอน อบรมแก่ฆราวาสจะต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีกับฆราวาส จึงจำเป็นต้องมีความเข้าใจในสังฆมพหุวัฒนธรรม คือ ความแตกต่างของบุคคลในสังฆม ได้แก่ เพศ วัย เชื้อชาติ ศาสนา ภาษา วัฒนธรรม ประเพณี การศึกษา ฐานะทางเศรษฐกิจ และ ชนชั้นทางสังฆม เพื่อจะได้สร้างการสื่อสารที่ตรงกันระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาส จะต้องมีความรู้และความเข้าใจในการใช้ เทคโนโลยีสารสนเทศ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาหาความรู้ในการพัฒนาตนเอง และเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอน รวมถึงการเป็นแบบอย่างในการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศอย่างมีวินัยและความรับผิดชอบ นอกจากนี้ แนวทางในการพัฒนาพระสงฆ์ควรดำเนินการใน ๓ ลักษณะคือ ๑) การจัดการอบรม ในกรณีที่ต้องพัฒนาอย่างเร่งด่วน ๒) การศึกษาต่อทั้งทางโลกและทางธรรม ในกรณีที่ต้องการพัฒนาทรัพยากรบุคคล และ ๓) ส่งเสริมการพัฒนาตนเองของพระสงฆ์อันประกอบด้วย

๑) ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ต้องมีความรู้ความสามารถในภารกิจที่กระทำตามหน้าที่ลักษณะของงาน เช่น การเป็นเจ้าของอาวาสก็มีความสามารถในการ ปกป้องดูแล ปกครองผู้อยู่ในวัดให้เรียบร้อย และจัดการศาสนสถาน ศาสนสมบัติของวัดอย่างดีที่สุด

๒) ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ต้องมีบุคลิกภาพที่เหมาะสมกับความเป็นสงฆ์ โดยเฉพาะพฤติกรรมการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่ระบุนำไว้อย่างเคร่งครัด ไม่ละเมิดในข้อห้ามปฏิบัติตามที่เป็นข้อนุญาต เพื่อให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสแก่ประชาชนในพื้นที่นั้น ๆ

๓) ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ต้องมีความสามารถในการสร้างแรงจูงใจ โดยเฉพาะการเผยแพร่ธรรมในลักษณะการเทศนาธรรม การบรรยายธรรม การสนทนาธรรม รวมถึงการเขียนหนังสือ การเขียนงานวิจัย การเขียนบทความ เป็นต้น เพราะสิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นการสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นกับผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสในทางพระพุทธศาสนา

๔) ภาวะผู้นำของคณะสงฆ์ต้องมีทักษะทางสังคมโดยเฉพาะการปฏิสัมพันธ์กับประชาชนที่เข้าวัดมาปฏิบัติธรรม รวมทั้งการออกไปเยี่ยมประชาชนอยู่บ่อย ๆ การเข้าสู่กิจกรรมทางสังคมที่ได้รับนิมนต์อันเป็นบทบาทสำคัญในการวางรากฐานเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไป

๕) พระสงฆ์พัฒนาอุปนิสัยที่จำเป็นของภาวะผู้นำ คือ ความรับผิดชอบ ความคิดเชิงสร้างสรรค์ และความมุ่งมั่นในการกระทำให้ประสบความสำเร็จ พระสงฆ์ต้องได้รับการพัฒนาให้เป็นผู้ที่มีความสามารถในการสร้างวิสัยทัศน์ที่เชื่อมโยงสังคมแบบเก่าเข้ากับสังคมแบบใหม่ นำไปสู่การพัฒนาสังคมที่ยั่งยืน

บทสรุป

ผู้นำองค์กรคณะสงฆ์ที่ดีและเป็นแบบอย่างต่อบุคคลอื่นควรถือหลักเหตุผล ข้อเท็จจริง มาพิจารณาตัดสินเรื่องราวต่างๆ และจะต้องหลีกเลี่ยงการนำหลักอัตตมาใช้บริหารงาน เพราะเป็นแนวทางที่เสี่ยงต่อการล้มเหลวขององค์กรและงาน นอกจากนี้ผู้นำองค์กรสงฆ์ที่ดี พึงศึกษาและสำเหนียกในหลักธรรมต่างๆ ให้ชำนาญ เช่น พรหมวิหารธรรม โดยเฉพาะข้อเมตตา และอุเบกขา ว่าควรใช้ในเวลาใด ต่อบุคคลใด เพราะหากใช้เมตตาเพียงอย่างเดียว ก็ทำให้ผู้ที่ได้รับเมตตาเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน แต่หากพิจารณาผลงานที่เหมาะสมแก่คนด้วย ก็ทำให้เมตตาที่มีลักษณะบูรณาการโดยอัตโนมัติ ส่วนผู้ที่ไม่ได้ใส่ใจในหน้าที่การงานอย่างเต็มศักยภาพ ก็ควรใช้อุเบกขา คือ การไม่เลื่อนชั้นหรือตำแหน่งที่สูงให้ เป็นต้น

ผู้นำองค์กรสงฆ์ที่ดี พึงศึกษาภาวะผู้นำทั้งในทางคติโลกและคติธรรมแล้วนำมาประยุกต์ใช้ในความเป็นผู้นำที่ทันสมัยและรู้ทันโลกอยู่เสมอ ผู้นำที่ดี พึงรู้จักบุคคล กลุ่มคน บริษัท องค์กร เพื่อกำหนดสถานการณ์ต่างๆ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ขององค์กรที่ตนบริหารจัดการ และหลีกเลี่ยงความเสี่ยงในการใช้คนอันไม่เหมาะสมแก่งาน แม้เรื่องเล็กน้อย ผู้นำพึงตระหนักเช่นเดียวกัน เลือกใช้บุคคลแต่ละจริตให้เหมาะสม ควรแก้ด้วยการสาธิตงานหรือมีผู้ช่วยทำงานและทำงานเป็นกลุ่ม (Team Works) เพื่อลดปัญหาความไม่เข้าใจในการทำงานผู้นำที่ดี พึงเรียนรู้ศาสตร์สมัยใหม่ให้รู้เท่าทันเครื่องมือสื่อสารต่างๆ ในโลกปัจจุบัน เพราะการพัฒนาภาวะผู้นำของพระสงฆ์ที่ได้รับการพัฒนาภาวะผู้นำ จะมีความสามารถในการชี้แนะ และตั้งใจให้ฆราวาสประพฤติปฏิบัติตนไปสู่เป้าหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนา คือ “การเป็นคนดีศรีสังคม”

เอกสารอ้างอิง

ธงชัย ลिंगอุดม. บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาการศึกษา : กรณีศึกษาพระพุทธรังษี.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย,
๒๕๔๘.

นงลักษณ์ สุทธิวัฒน์พันธ์. **พัฒนาบุคลิกผู้นำและนักบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร
: สุขภาพ, ๒๕๔๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ**.
กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พุทธวิธีบริหาร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหาวิมลชัย วชิรเมธี. **ภาวะผู้นำจากเนลสัน มันเดลา ถึง โอบามาแห่งทำเนียบขาว**. สถาบัน
วิมุตตยาลัย : เนื่องในโอกาสได้รับถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
จากมหาวิทยาลัยหาดใหญ่ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา วันที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๕๒.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

เอกชัย กี่สุขพันธ์. **การบริหารทักษะและการปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองการพิมพ์,
๒๕๓๐.

กิจกรรมสัมนนา